

- 31 Hugo Domenach, «Université d'été du PS à La Rochelle: les frondeurs s'organisent», *Le Point.fr*, 1.8.2014.
- 32 Tristan Quinault Maupoil, «Montebourg: «Hollande ment tout le temps, c'est pour ça qu'il est à 20%», *Le Figaro.fr*, 26.8.2014.
- 33 Συνέντευξη της Ομπρί στους Françoise Fressoz και Olivier Schmitt, «Aubry: «Pour 2012, les Français sont en attente de sens, d'éthique, de vérité», *Le Monde*, 2.3.2011.
- 34 François Hollande, «Une autre voie pour l'Europe», *Le Monde*, 16.12.2011.
- 35 Βλ. τις προτάσεις των γάλλων Σοσιαλιστών για την «πραγματική ισότητα» («égalité réelle») σε <http://www.parti-socialiste.fr/projet>.
- 36 Το απόσπασμα αυτό εντοπίζεται σε κείμενο του Γιάννη Βαρουφάκη, «Ο François στον δρόμο του François;», *Protagon.gr*, 25.5.2012.
- 37 Για τη συγκεκριμένη δέσμευση, βλ. το «Παρατηρητήριο των υποσχέσεων του Φρανσουά Ολάντ» της εφημερίδας *Le Figaro*, στη θεματική στήλη «Ευρώπη», όπου σημειώνεται ότι «εγκαταλείφθηκε υπό την πίεση της Άγκελα Μέρκελ», <http://www.lefigaro.fr/assets/promesses-hollande/Promesses-Francois-Hollande.html>.
- 38 Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σ. 11.

«ΑΥΤΗ ΤΗΝ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΗΝ ΕΞΕΤΕΛΕΣΑ ΚΙ ΕΓΩ»: ΤΟ ΑΣΧΗΜΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΟΥ ΠΡΙΜΟ ΛΕΒΙ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ

ΚΩΣΤΗΣ ΚΟΡΝΕΤΗΣ

Πριν από λίγες μέρες συνελήφθη ο Τζέρι Άνταμς, πολιτικός ηγέτης του Σον Φεν της Ιρλανδίας. Αιτία στάθηκε ένα πρόγραμμα προφορικής ιστορίας σε πανεπιστήμιο της Βοστώνης που ερευνούσε το ιρλανδικό ζήτημα, όπου διάφοροι συνεντευξιαζόμενοι τον καταδείκνυαν ως πολιτικά υπεύθυνο για την απαγωγή και δολοφονία της Τζιν ΜακΚόνβιλ ως «πληροφοριοδότριας», το 1972. Όλοι γνώριζαν πως ο Άνταμς, ο οποίος αρνείται τις κατηγορίες μετά βδελυγμίας είχε στενές σχέσεις με τον ΙΡΑ και κατ' επέκταση με την πολιτική βία, χωρίς βέβαια να ξέρουμε με ακρίβεια ποια ήταν η (υποτιθέμενη) ανάμειξή του στη συγκεκριμένη υπόθεση. Τι γίνεται, όμως, όταν αποκαλύπτεται πως ένα παγκόσμιο σύμβολο ανθρωπιάς έχει εμπλακεί σε μια αντίστοιχη πράξη;

Ο Κωστής Κορνέτης διδάσκει σύγχρονη ιστορία στο Κέντρο Ευρωπαϊκών και Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης.

Από τις αρχές του περσινού καλοκαιριού τα ιταλικά μέσα ενημέρωσης κατακλείστηκαν από αναφορές σε ένα νέο βιβλίο το οποίο αντιμετώπιζε με έντονα αναθεωρητική ματιά έναν από τους σύγχρονους ήρωες της ιταλικής διανόησης, και όχι μόνο. Τον κρατούμενο νούμερο 174517, ιταλό εβραϊκής καταγωγής, χημικό στο επάγγελμα, που επέζησε μετά από έντεκα μήνες στο κολαστήριο του Άουσβιτς και έγινε παγκοσμίως γνωστός από τη συγκλονιστική μαρτυρία του: τον Πρίμο Λέβι. Έκρυβε ο Λέβι ένα ένοχο μυστικό που δεν φανέρωσε ποτέ –ή φανέρωσε με μισόλογα– ένα μυστικό που μπορεί να αμαυρώσει μετά θάνατον την εικόνα του και την ηθική του υπόσταση στην Ιταλία, και όχι μόνο, ως θύματος της ναζιστικής θηριωδίας: Αυτό υποστηρίζει ο ιταλός ιστορικός Σέρτζο Λουτσάτο στο βιβλίο του με τίτλο *Παρτιζάνοι: μια ιστορία της Αντίστασης* [Sergio Luzzatto, *Partigiani. Una storia della Resistenza*, Mondadori, Μιλάνο 2013].

Το άσχημο μυστικό

Ο Λουτσάτο, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Τορίνου, είναι ένας συγγραφέας που αρέσκεται στο να προκαλεί. Ειδικευμένος αρχικά στη γαλλική επανάσταση πέρασε γρήγορα σε θέματα που άπτονταν της πρόσφατης ιταλικής ιστορίας. Από την ιστορία του Πάδρε Πίο –ενός “αγίου” στη γειτονική Ιταλία– στο *Θαύματα και πολιτική στον 20ό αιώνα*, στο *Σώμα του Ντούτσε*, όπου παρακολουθεί τις περιπέτειες του σώματος του ιταλού δικτάτορα, από το σφρίγος του μπαλκονιού της Πιάτσα Βενέτσια στη Ρώμη μέχρι την διαπόμπευση του ως κουφαριού πλέον στο Μιλάνο, ο Λουτσάτο συνηθίζει να προβοκάρει με τη μεθοδολογία του και την ενασχόλησή του με θέματα ταμπού. Η πρόζα του ζωντανή, μιλάει στον αναγνώστη, χωρίς όμως να κάνει εκπώσεις στην ιστοριογραφική ακρίβεια. Φανατικός των πηγών και της λεπτομερούς ανακατασκευής ξεχασμένων στιγμών, ο Λουτσάτο ακροβατεί ανάμεσα

στον ακαδημαϊκό σχολαστικισμό και τη λογοτεχνική γλαφυρότητα.

Το εν λόγω βιβλίο το παρουσιάζει ως μια γενική ιστορία της ιταλικής Αντίστασης, η οποία βρίσκεται σε πολύ μεγάλη αμφισβήτηση τα τελευταία χρόνια στη γείτονα, όπως και άλλα συμβάντα σταθμοί, με κορυφαία την ίδια την ιταλική ενοποίηση. Ο Λουτσάτο κάνει εθνογραφία: πηγαίνει στα βουνά που πάτησαν οι παρτιζάνοι, τριγυρίζει, μυρίζει, βλέπει τα μέρη, τα σπίτια, τη φύση, φαντάζεται, εικάζει, περιεργάζεται, θυμάται. Μέσα όμως από την ιστορία των παρτιζάνων του Πεδεμοντιού –απ’ όπου κατάγεται και ο ίδιος–, αναδύεται σαν κινέζικο κουτί μια άλλη, απόκρυφη ιστορία: αυτή του παρτιζάνου Πρίμο Λέβι. Αρχικά, ο Λουτσάτο ερευνά τη ζωή του Λέβι όχι κατά τη διάρκεια ή μετά, αλλά πριν από τον πόλεμο, το αντάρτικο, το στρατόπεδο συγκέντρωσης. Κατ’ αυτόν τον τρόπο αντιστρέφει την πορεία των γεγονότων και γυρίζει το ρολόι πίσω στις στιγμές, τις εβδομάδες, τους μήνες πριν την σύλληψη του Πρίμο. Εστιάζει με έντονη ειρωνία σε αθώες στιγμές ανεμελιάς, όπως όταν ο Πρίμο με σορτσάκι και ρακέτα έπαιζε τένις με τους φίλους του, καταδεικνύοντας πώς ένας όλοκληρος κόσμος εβραίων αστών έδρε μέσα στην παραφροσύνη του φασισμού, φέροντας στο νου τον εξαιρετικά διεισδυτικό *Κήπο των Φίντσι-Κοντίνι* του Τζόρτζιο Μπασάνι.

Δεν ήταν, όμως, αυτό που ξεσήκωσε θύελλα επικρίσεων από κοινό και κριτικούς που τον κατηγορήσαν για βεβήλωση της Αντίστασης. Ήταν το γεγονός πως ο Λουτσάτο, μετά από ένα πολύ μεγάλο κομμάτι “εισαγωγής”, μπαίνει στο κυρίως θέμα που είναι η προσεχτική ανατομία όχι μόνο των παρτιζάνων αλλά και του ρόλου του Λέβι, όταν αποφάσισε να πάρει τα όπλα. Ο συγγραφέας μέσα από μια πολύ κοντινή ανάγνωση των πηγών και των πρωταγωνιστών –τους παρακολουθούμε έναν-έναν, σε μια τεχνική εστίασης που ο ίδιος αποκαλεί αναμέτρηση “σώμα με σώμα” με τους χαρακτήρες– αποκαλύπτει πως η ομάδα στην οποία ανήκε ο νεαρός χημικός συμμετείχε στην επιβολή της θανατικής ποινής σε δύο συντρόφους, έφηβους στην ηλικία. Η αναπαράσταση της εκτέλεσης των δύο νεαρών –του Φούλβιο Οπέτσο, 18, και του Λουτσιάνο Τζαμπαλντάνο, 17– βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό σε μια καταγραφή της ανάκρισης του Άλντο Πιατσέντσα, ενός μαχητή της Αντίστασης που συνελήφθη από τις φασιστικές αρχές. Σύμφωνα με τον Πιατσέντσα, η

θανατική ποινή είχε επιβληθεί εξαιτίας της προσπάθειας των νεαρών να κάνουν πλιάτσικο. Μετά τον αφοπλισμό τους, μεταφέρθηκαν σε μια καλύβα στο βουνό και πυροβολήθηκαν εξ επαφής από πίσω χωρίς προειδοποίηση, με μια μέθοδο εκτέλεσης που ήταν γνωστή ως “σοβιετική”.

Ο Λέβι αναφέρεται φευγαλέα σε αυτό το μοιραίο γεγονός, υπονοώντας πως συνέβαλε αποφασιστικά στη σύλληψή του τέσσερις μέρες αργότερα, στις 13 Δεκεμβρίου 1943, και στην απέλασή του στο Άουσβιτς. Το 1975, στο αριστουργηματικό *Περιοδικό Σύστημα*, όπου το κάθε ένα από 21 χημικά στοιχεία αναλογεί σε ένα αυτοβιογραφικό διήγημα, στο κεφάλαιο με τίτλο «Χρυσός – Μια ιστορία αιχμαλωσίας», ο Λέβι αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τον πιάσανε. Ανάμεσα σε άλλα γράφει επί λέξει τα εξής: «Μεταξύ μας, στο μυαλό του καθενός από μας, βάραινε ένα άσχημο μυστικό: το ίδιο μυστικό που μας είχε εκθέσει στην σύλληψη, σβήνοντας από μέσα μας, λίγες μέρες πριν, κάθε βούληση για αντίσταση και για ζωή. Είχαμε αναγκαστεί από τις συνειδήσεις μας να πραγματοποιήσουμε μια καταδίκη, αλλά βγήκαμε από αυτό κατεστραμένοι, άποροι, ποθώντας ένα τέλος για μας».

Τίποτα άλλο. Μας αφήνει λοιπόν να μαντέψουμε. Να φανταστούμε τι ήταν αυτό που υπαινίσσεται, τι μπορεί να βούλιαξε αυτόν και τους συντρόφους του στην κατάθλιψη και ουσιαστικά στην αμαχητί παράδοσή τους. «Μαζί με ορισμένους συντρόφους της ομάδας, ο Λέβι είχε αποφασίσει να αναγγείλει και να εκτελέσει τη θανατική ποινή», εξηγεί ο Λουτσάτο. «Η αναγκαιότητα του φόνου είχε κατακρημνίσει τον Λέβι και τους συντρόφους του σε μια κατάσταση τρομαχτικής κατάρπτωσης: έσβησε μέσα τους όχι μόνο τη βούληση να αντισταθούν, αλλά την ίδια τους τη θέληση να ζήσουν». Ο ίδιος δεν συμβιβάστηκε ποτέ με την εμπειρία του, γιατί κατέληξε πολύ σύντομα στο Άουσβιτς, λέει ο συγγραφέας, σε αντίθεση με εκείνους που είχαν αρκετό καιρό για να προβληματιστούν σχετικά με τον βαθμό και τον τρόπο που είτε εξάσκησαν, είτε υπέστησαν τη βία. Και παρότι εκεί υπέστη ένα ασυγκρίτως μεγαλύτερο τραύμα, είχε προλάβει να εσωτερικεύσει την ηθική της ευθύνης και της αμφισβήτησης, καταλήγει ο Λουτσάτο.

Το δικαίωμα στην ασυνέπεια

Δεν είναι η πρώτη φορά που οι Ιταλοί αναγνώστες έρχονται σε επαφή με το γε-

γονός πως οι παρτιζάνοι δεν ήταν άγιοι και πως κάποιες από τις πρακτικές τους δεν ήταν και τόσο ηρωικές. Το συγκεκριμένο βιβλίο λειτουργεί ως μικροϊστορία της Αντίστασης, θολώνοντας ακόμη παραπάνω τα ήδη δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στο καλό και το κακό. Το πρόβλημα, όμως, στην περίπτωση του Λουτσάτο είναι πως ο λεπτομερής απολογισμός της εκτέλεσης των δύο ανδρών που ανήκαν στην ομάδα του Λέβι μοιάζει να είναι ο πραγματικός λόγος ύπαρξης του βιβλίου, καθώς φυσικά και η δεδομένη εμπορική του επιτυχία λόγω του καυτού του θέματος. Ο Λουτσάτο ομολόγησε αργότερα σε συνέντευξή του πως διατρέχεται από πραγματική «εμμονή» με τον Λέβι. Άλλωστε, ξεκινάει το βιβλίο με μια φράση του Τζόνθαν Φράντζεν –«το πάθος είναι κατά το ήμισυ εμμονή, και κατά το ήμισυ αγάπη»– πράγμα που του κόστισε ουκ ολίγες επιθέσεις για αμετροέπεια. Σχεδόν εμμονικά, λοιπόν, ο συγγραφέας μας στριφογυρίζει γύρω από το ερώτημα του πώς ο Λέβι, ένας εξαιρετικός βιο-αφηγητής, γνωστός για το ψύχραιμο ύφος και την διεισδυτικότητά του στο ανθρώπινο συναίσθημα, μπορεί να αναφέρεται σ’ αυτό το δραματικό περιστατικό εσωτερικού ξεκαθαρίσματος λογαριασμών, στο οποίο συμμετείχε προσωπικά και το οποίο του στοίχισε τόσο πολύ ψυχολογικά, με μια συγκεκριμένη αναφορά δώδεκα μόλις γραμμών; Μήπως οφείλονταν στο γεγονός πως ο Λέβι, αυτό το σύμβολο αξιοπρέπειας και αντίστασης, υπήρξε στην πραγματικότητα δήμιος; Είναι τόσο δυσδιάκριτα τα όρια που ακόμα και αυτό το κατεξοχήν θύμα να αγγίζει τον ρόλο του εκτελεστή; Ο Λουτσάτο υποστηρίζει πως αυτό το μεμονωμένο περιστατικό, αυτό το μικρο-γεγονός βάζει το λιθαράκι του στην κατανόηση της μεγάλης εικόνας της Αντίστασης και την απομυθοποίησή της.

Αυτό όμως που πρέπει να αναρωτηθούμε είναι το πόσο καλύτερα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν άπειροι νεαροί που βγήκαν να κάνουν ανταρτοπόλεμο σε συνθήκες παρανομίας, σε μια εποχή απόλυτης σύγχυσης και χάους. Βρισκόμαστε στον Σεπτέμβριο του 1943, οι σύμμαχοι έχουν μόλις αποβιβαστεί στη Σικελία, το φασιστικό καθεστώς έχει καταρρεύσει και συνθηκολογήσει, ενώ λίγο μετά την άφιξη των Γερμανών ο Μουσολίνι θα ίδρευε την μικροσκοπική Δημοκρατία του Σαλό. Ο Λέβι, όπως και όλοι οι άλλοι γύρω του, βρέθηκαν στη μέση μιας πραγματικής δίνης, όπου τα γεγονότα έτρεχαν με τρομαχτική ταχύτητα.

Μέσα σε λίγες μόνο εβδομάδες, όπως έγραφε ο ίδιος, «ο καθένας από εμάς ωρίμασε πολύ περισσότερο από ότι στα προηγούμενα είκοσι χρόνια μαζί». Όμως, όπως αναδεικνύεται από το βιβλίο του Λουτσάτο, η ραγδαία έξαρση της ωριμότητας δεν αντιστοιχούσε σε μια ωρίμανση σε πολεμικό επίπεδο. Κλήθηκαν να επιβιώσουν κάτω από τρομακτικά αντίξοες συνθήκες στο Col du Joux, στις παγωμένες ιταλικές Άλπεις, τη στιγμή που σχεδόν κανείς από την ομάδα του Λέβι δεν ήξερε να χειρίζεται όπλο. Ουσιαστικά, η συμμετοχή του Λέβι στην Αντίσταση διήρκεσε λίγους μόνο μήνες, από τις 8 Σεπτεμβρίου ως τις 13 Δεκεμβρίου 1943. Ήταν σχεδόν προβλέψιμο πως η φασιστική πολιτοφυλακή θα τον συλλάμβανε μαζί με τους συντρόφους του σχετικά γρήγορα. Είναι ακριβώς αυτή η απειρία που κρύβεται εν μέρει πίσω από το γεγονός της εκτέλεσης των δύο αγοριών και είναι η ίδια που εξηγεί γιατί τους σφράγισε ως τραυματικό γεγονός, οδηγώντας ουσιαστικά στη σύλληψή τους. Το ότι ο ίδιος και οι σύντροφοί του συγκλονίστηκαν τόσο πολύ από αυτή τους την πράξη, καταδεικνύει την επίπτωση των βιαιοπραγιών πάνω στους ίδιους τους φορείς της ιστορίας. Είναι αυτό το “noi”, το εμείς των δώδεκα σειρών του Λέβι που αναδεικνύει την ομάδα του σε μια ακόμα τραγική συλλογικότητα μέσα στο δράμα του ιταλικού εμφυλίου πολέμου, για να χρησιμοποιήσω τον όρο του γνωστού ιταλού διανοητή Κλαούντιο Παβόνε.

Επιπλέον, πόσο καινούργιο είναι αυτό το ένοχο, το «άσχημο μυστικό», όπως το αποκαλεί ο Λέβι; Οι ιστορικοί γνώριζαν από καιρό ότι η ομάδα του Λέβι εκτέλεσε δύο συντρόφους της, πιστεύοντας ότι ήταν πληροφοριοδότες. Η Μύριαμ Ανισίμωφ αναφέρεται σε αυτή την «εκκαθάριση» στην ογκώδη βιογραφία που έγραψε πάνω στον Λέβι και δημοσιεύθηκε το 1999 με τον εύγλωττο τίτλο *Η τραγωδία ενός αισιόδοξου*. Έχοντας πάρει συνέντευξη από έναν από τους ηγέτες της Αντίστασης, τον Γκοϊντο Μπάκι, κατέληγε πως οι δύο έφηβοι εκτελέστηκαν επειδή αρνήθηκαν να υπακούσουν στις διαταγές και έκλεψαν τιμαλφή από τους αγρότες της περιοχής. Συνετέλεσε, φυσικά, και η υποψία πως λειτουργούσαν ως «πληροφοριοδότες» για τους φασίστες –κατηγορία όχι εντελώς απίθανη, δεδομένου ότι εκ των υστέρων γνωρίζουμε πως αυτός που πρόδωσε την ομάδα στις αρχές ήταν ένας έτερος «σύντροφος» που βρισκόταν σε διαταταγμένη υπηρεσία. Ο ίδιος ο Λουτσάτο σπα-

ταλάει αρκετό μελάνι αναλύοντας την έννοια του σπιούνου και τη σημασία της, σε πραγματικό και μεταφορικό επίπεδο– τοποθετώντας μάλιστα αυτούς τους φαύλους χαρακτήρες μέσα στο πλαίσιο του διαβολικού. Σε αυτό, λοιπόν, το περιβάλλον διαρκούς φόβου και καχυποψίας πραγματοποιήθηκε η εκτέλεση της συγκεκριμένης «ποινής».

Εάν αυτός είναι ο άνθρωπος

Το μεγάλο ερώτημα εδώ είναι κατά πόσο ο Λέβι όντως «απέκρυψε» το περιστατικό. Στην πραγματικότητα, όπως πιστοποιεί το απόσπασμα του ίδιου, ποτέ δεν το κράτησε μυστικό. Ο Λέβι έμεινε γνωστός για την πνευματικά διαύγιά του, την ηθική του στάση και την πνευματική του εντιμότητα. Αφηγείται το περιστατικό πολύ απλά και χωρίς αποστασιοποίηση. Όντως δεν μπαίνει σε λεπτομέρειες αλλά στην πραγματικότητα είναι αμφίβολο κατά πόσο θα μπορούσε να έχει κάνει κάτι διαφορετικό εν έτει 1975, όταν η Αντίσταση με κεφαλαίο Α στη γείτονα παρέμενε εξιδανικευμένη και ιερή για το σύνολο σχεδόν της ιταλικής κοινωνίας. Όμως, ο Λουτσάτο επιμένει πως δεν είναι τυχαίο που ο Λέβι προέβη σε αυτή τη σύντομη αυτοκριτική ακριβώς πάνω στην επέτειο των 30χρονων της Αντίστασης. «Αυτή την καταδίκη την ανήγγειλα κι εγώ. Αυτή την εκτέλεση την εξετέλεσα κι εγώ», μοιάζει να λέει. Σύμφωνα με την οπτική τού συγγραφέα, αυτό το απόσπασμα ήταν ένα μήνυμα κλεισμένο μέσα σε ένα μπουκάλι, που θα ανακαλύπτονταν από τις επόμενες γενιές να πλέει στα απόνερα της Ιστορίας. Δεν έπαυε, όμως, να είναι κρυπτογραφημένο.

Όταν πρωτοδιάβασα το βιβλίο αναρωτιόμουν κατά πόσο ο Λουτσάτο και η εμμονή του με τις 12 γραμμές αντανάκλα την ιδιουσυγκρασία και τις ερωτήσεις της εποχής μας, όπου συχνά ο αναθεωρητισμός παίρνει χαρακτήρα επιθετικής αποκαθάρωσης των υποτιθέμενων ή πραγματικών ιερών αγελάδων της αριστεράς, μετατρέποντας τους άγιους και τους μάρτυρες μιας άλλης εποχής σε ανήθικα, βίαια στοιχεία που ενίοτε λειτουργούσαν με ποταπά προσωπικά κίνητρα –τάση που παρατηρούμε και στην πρόσφατη ιστοριογραφία σχετικά με την Κατοχή και τον Εμφύλιο στη χώρα μας. Μπορεί να χαρακτηριστεί η περίπτωση του παρτιζάνου Λέβι ως μια ακόμη «γκρίζα ζώνη» του πολέμου, ένα κεφάλαιο του ιταλικού εμφυλίου που καταδεικνύει πως ο μύθος της Αντίστασης που κάποτε είχε βρει τις συνθήκες για να ωριμάσει, τώρα πλέον

σαπίζει και αποσυντίθεται; Και ναι, και όχι. Ναι, γιατί όντως η λεπτομερής καταγραφή του Λουτσάτο καταδεικνύει το δράμα και την αμφιθυμία αυτών των νέων ανθρώπων, που ένιωθαν πως λειτουργούσαν υπέρ ενός καλού σκοπού, στο όνομα του οποίου μπορούσαν να προβούν σε πράξεις μεγάλης βιαιότητας. Όχι, γιατί θα πρέπει να θυμηθούμε πως οι συνθήκες ήταν τόσο κρίσιμες που δεν επιδέχονται εκ των υστέρων κρίσεις ηθικιστικού τύπου χωρίς προσεκτική ανάλυση και αποτίμηση συνθηκών, κινήτρων και συνεπειών. Πρέπει, τέλος, να αναλογιστούμε πόσο μεγάλο ήταν τελικά το τίμημα της συμμετοχής στην Αντίσταση για τα δρώμενα υποκείμενα.

Άλλωστε, ο ίδιος ο Λέβι ουδέποτε διεκδίκησε για τον εαυτό του τον τίτλο του αγίου. Όπως είχε πει στον Φίλιπ Ροθ, σε μια περίφημη συνέντευξη που του παραχώρησε λίγο πριν βάλει ο ίδιος τέλος στη ζωή του, διεκδικούσε «το δικαίωμα στην ασυνέπεια», αντιδρώντας στην τοτεμοποίησή του. Ο ίδιος ο Λουτσάτο καταδεικνύει έξοχα πως ο φόβος, η έλλειψη προετοιμασίας και η ανεπάρκεια μπορούσαν να συνοδεύονται από το θάρρος, την αποφασιστικότητα, τη δίψα για ελευθερία. Παραφράζοντας τον τίτλο του περίφημου βιβλίου του Λέβι για τον εφιάλτη των λάγκερ (*Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*), μπορούμε να πούμε πως ο ίδιος μας υπενθύμιζε διαρκώς τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. Τυχόν τραγικά λάθη, όπως αυτό της απόδοσης εσωτερικής δικαιοσύνης χωρίς στοιχεία, στην Αντίσταση μπορούσαν να συνδυάζονται αρμονικά με πράξεις ηρωισμού, όντας αμφοτέρω κομμάτια της ανθρώπινης υπόστασης σε συνθήκες κρίσης.

Ο Πρίμο Λέβι είχε έναν επαναλαμβανόμενο εφιάλτη στο Άουσβιτς. Ονειρεύονταν πως είχε επιζήσει και πως επέστρεφε στο σπίτι του και μιλούσε στην οικογένειά του σχετικά με την εμπειρία του στα στρατόπεδα, αλλά κανείς δεν τον άκουγε. Μήπως τώρα σε αντίθεση με αυτό, «ακούμε» κάτι παραπάνω από αυτό που μας λέει; Πέρα από τις αναμφισβήτητες αρετές και το θάρρος του Λουτσάτο, η εμμονή του στην καλά κρυμμένη λεπτομέρεια μπορεί να είναι παραπλανητική. Γιατί όπως καταλήγει, σωστά, ο ίδιος, η θεμιτή κριτική σε έναν μύθο, η σχετικοποίηση εν τέλει του «καλού», δεν πρέπει να φτάνει να καταργεί την αλήθεια.